

Društvo Kraljevine, s niskim prosečnim stepenom opšte prosvetljenosti i kulture, razvijalo se na zaostaloj ekonomskoj osnovi, noseći breme negativnog istorijskog nasleđa, što je uveliko određivalo oblike socijalne diferencijacije i političkih borbi.

Prema istraživanjima ekonomista i demografa proizilazi da je broj stanovnika koji su živeli na teritoriji novostvorene države 1910. neznatno premašivao 13 miliona stanovnika. Ratovi od 1912. do 1918. više su nego desetkovali stanovništvo buduće jugoslovenske države, od čega je Srbija (4,5 miliona stanovnika) izgubila četvrtinu svoga stanovništva (1.247.435 ili 28%). Samo u borbama 1914. Srbija je imala 163.139 vojnika, podoficira i oficira izbačenih iz stroja. Strahovita epidemija pegavca u zimu 1914, koju su preneli austrougarski zarobljenici, proredila je borački sastav i stanovništvo. Posle velikih pobjeda smrt je harala Srbijom.

Savremeni ratovi otkrivaju se ne samo kao odmeravanje borbene vrednosti, morala i požrtvovanja zaraćenih država već i njihovih ekonomskih moći. Prema Srbiji i Crnoj Gori je 1914. stajala ne samo daleko brojnija sila već i mnogo bolje naoružani i ekonomski, naročito industrijski, neuporedivo jači protivnik. Na poprištima borbi poljoprivreda je bila zamrla, a radna snaga mobilizacijom osakaćena. Vojska je jedva mogla da se ishranjuje, uz prepolovljena sledovanja. Izrazito agrarna zemlja, Srbija u ratu nije mogla da održi poljoprivrednu proizvodnju, dok je stočarstvo uništeno mobilizacijom, rekvizicijom i pljačkom austrougarske vojske. Najkritičnija faza ishrane ljudi i stoke je nastupila u zimu i proleće 1915. godine. Kriza je donekle savladana pomoću stranih zajmova namenjenih nabavci hrane za borce i stoku. Britanci, Francuzi i Rusi kao saveznici Srbije upućivali su neznatnu pomoć u naoružanju,

koja je jedno vreme imala samo simboličan značaj. Industrija Srbije je ostala bez najnužnijih sirovina. Srbija je imala i male transportne mogućnosti prevoza ruske pomoći koja je dolazila Dunavom, od Prahova preko Paraćina do Beograda. Ratovi nisu doneli samo pogibiju već i osetno smanjenje nataliteta.

Prve godine mira već su donele porast stanovništva. U desetogodišnjem intervalu (1921—1931) Kraljevina je povećala broj stanovnika na 13. miliona i 982 hiljade. Tendencija porasta se nastavila i narednih godina, o čemu svedoči podatak da je 1939. broj stanovnika iznosio 15 miliona i 596 hiljada. U međuratnom periodu stanovništvo se povećalo za preko 3,5 miliona lica. Prosečni godišnji prirast je iznosio 195.000 lica s prosečnom godišnjom stopom rasta od 1,44%. U prvoj deceniji života Kraljevine stopa rasta stanovništva je iznosila 1,49%, padajući u drugoj na 1,43%. Porast broja stanovništva smanjivao se u srazmeri sa iseljavanjem u evropske i prekomorske zemlje. Migracioni talas nije bio nova već stara pojava, poznata i pre ujedinjenja. Na rad van granica Kraljevine odlazili su Hrvati, Slovenci, Srbi, Makedonci, Crnogorci. Sem u industriji i rudnicima Nemačke, Francuske, Belgije i drugih evropskih država, ekonomska migracija je bila okrenuta SAD, Kanadi, zemljama Južne Amerike, Južne Afrike, Australije, Novog Zelanda. U periodu 1919—1926. iz Kraljevine SHS se iselilo 85.559 stanovnika, a najviše iz Hrvatske i Slavonije (31.346 ili 38,2%). Odlazak u prekomorske zemlje značio je najvećim delom trajno napuštanje zavičaja. Ova kategorija emigracije je bila zauvek izgubljena za svoj narod, bez obzira na pojedince i grupe koji su se vraćali, ostajali povezani sa starim krajem, zemlju ekonomski pomagali (iseljeničke doznake) — ili se zanimali za njen društveno-politički i kulturno-prosvetni život. Turci iz Makedonije i drugih krajeva su odlazili u Tursku (Carigrad).

Iseljavanje i migracije u potrazi za zaposlenjem predstavljali su tradiciju, ili kako ih neki istraživači zovu „deo folklor", „način življenja stanovništva" Makedonije, Dalmacije, Like, Bosanske krajine. „Obećane zemlje" bile su do 1929. Amerika i Kanada, a posle ekonomske krize industrijski razvijene zemlje Evrope. U periodu između dva svetska rata u Francuskoj je živelo oko 60.000 Jugoslovena, uglavnom u departmanima Nor, Pa-de-Aale, Mert-e-Mozel, u regionu Pariza, na jugu Francuske oko Tuluze, u Centralnom masivu, oko Liona, u lu-

kama Sredozemlja. Francuska je bila zemlja otvorenih granica, oskudevala je u radnoj snazi zbog velikih žrtava u prvom svetskom ratu, a i privlačila je svojim demokratskim načelima. Mnogi iseljenici su shvatali Francusku kao „prolaznu stanicu” na putu za SAD i Kanadu, mada su se u njoj zadržavali trajno. Radili su kao rudari na severu, uglavnom Slovenci, kao nekvalifikovani radnici (na eksploataciji šuma i u građevinarstvu, pretežno Bosanci) i zanatlije (obučari, krojači i drugi) koji su bili na ceni i rado zapošljavani.

Prosečna gustina stanovništva u Kraljevini SHS iznosila je 50,7%, ali su razlike od pokrajine do pokrajine pokazivale znatna odstupanja: Crna Gora 2,42 i „Južna Srbija” (Makedonija) 37,3; Bosna i Hercegovina 37,7; Dalmacija 48,8; „Severna Srbija” 60,3; Hrvatska i Slavonija 61,7; Slovenija 61,9; Vojvodina 70; Međumurje 120,5.

Kraljevina je bila zemlja sa oko dva miliona manjinskog stanovništva. Nemci su činili ekonomski najsnažniju i brojno najveću manjinu u Kraljevini SHS, i naseljavali su Banat, Bačku, Srem, Slavoniju i Sloveniju. Nemci, većim delom katolici, živeli su uglavnom izolovano od ostalog stanovništva, čak i u selima sa mešovitim živiljem. Stoga istraživači govore o nemačkim „enklavama” u Vojvodini. Nemačka sela su bila uzornije obrađena i na njima se živelo na savremeniji način. Uživajući povlašćen položaj još iz vremena naseljavanja u panonskoj ravnici, Nemci su uspeali da se ekonomski uzdignu i izdvoje u odnosu na seljake ostalih naroda, posebno slovenskih. Iz podataka memoranduma koji je Kulturbund uputio 1940. vladi Kraljevine vidi se da su Nemci u Vojvodini posedovali 31,2% obradivog zemljišta, učestvovali u industrijskoj proizvodnji sa 46,7%, a u zanatskoj sa 30—40%; raspolagali su sa 30,8% bankarskog kapitala; u stvaranju nacionalnog dohotka nemačko učešće je iznosilo 55%. Socijalna struktura nemačke nacionalne manjine iz 1934. pokazuje da se 45% seljaka bavilo obradom zemlje u vlasništvu, 50% su bili radnici, 18% zanatlije, 3% trgovci, 2% intelektualci. Prosečni posed Nemaca bio je dvostruko veći od poseda Srba, Mađara i pripadnika drugih naroda u Vojvodini, a zemlja u posedu pripadala je najboljoj kategoriji.

Albanska (arnautska, šiptarska) manjina je kompaktno bila naseljena na Kosovu i Metohiji, u zapadnoj Makedoniji i graničnim predelima Kraljevine i Albanije sa crnogorske strane.

Konzervativizam vekova koji se stekao sa ujedinjenjem bio je najveći protivnik bilo kojoj vrsti kulturno-prosvetne emancipacije, čak i ako se ima u vidu nacionalna bespravnost Šiptara (Arnauta). Albansko društvo na Kosovu i Metohiji i zapadnoj Makedoniji živelo je u mnogo čemu još u feudalnoj epohi, prikovano snažnim patrijarhalnim, plemenskim, bratstveničkim, verskim, zadružno-porodičnim stegama za starinske običaje. Carevala je besa, krvna osveta, bekstvo od umira krvi, podređeni položaj žene, što je sve nametalo ograničenja u javnom životu, obaveze ponašanja i čuvanje starih običaja (čast familije, zadata reč, neprikosновенost moralnog lika žene, itd.). Nije bilo škola na albanskom jeziku. Đaci albanskog porekla u gimnazijama bili su prava retkost. Albanski pisci navode da je na jugoslovenskim univerzitetima pre rata diplomiralo svega 11 Albanaca. Na Kosovu i Metohiji nepismenost je bila gotovo apsolutna. Ako su postojale izvesne nijanse između Albanaca muslimana i Albanaca katolika, one su bile neznatno povoljnije u korist ovih poslednjih. I danas se priča da su Albanci koji su hteli da se pismeno obrate organima vlasti, ili uopšte pišu svojim, pešaćili i po desetinu kilometara da bi stigli do nekog pismenog zemljaka da bi im napisao predstavku, žalbu, pismo. Pojedini nadripišari dobro su zarađivali čineći takve usluge nepismenim seljacima.

Mađarska manjina je naseljavala krajeve Bačke, Banata, Baranje, Međumurja i Prekomurja. U Vojvodini, uglavnom u Banatu, živela je rumunska manjina, ali i brojne slovenske manjine širom Vojvodine i Srema (Slovaci, Rusini, Ukrajinci i drugi). U području bosanskog Prnjavora naseljeni su za vreme Austrije Poljaci. Turci su živeli u Makedoniji i delu Kosova i Metohije, ali se njihov broj stalno smanjivao iseljavanjem u Tursku. Prilikom korekcije jugoslovensko-bugarske granice na osnovu Neijskog ugovora (u jugoistočnoj Srbiji i istočnoj Makedoniji) u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca našli su se delovi teritorije nastanjeni bugarskim stanovništvom.

Kraljevina SHS je počela život u znaku neravnomernog ekonomskog razvitka. Smatrala se za zemlju bogatu sirovinama, naročito onim strateški značajnim: boksitom, olovom, hromom, antimonom, živom, bakrom, cinkom, molibdenom. Zemlja je raspolagala i potencijalno snažnom hidroenergijom koja nije bila iskorišćena. Velike površine Kraljevine bile su

prekrivene šumama, a klimatske i pedološke osobine tla su omogućavale da se gaje različiti tipovi poljoprivrednih kultura, uključujući južno voće, industrijske kulture, pa i retke suptropske kulture (pamuk, pirinač, afion, itd.).

Jugoslovenske pokrajine su se uveliko razlikovale po ekonomskoj snazi i njihovi prihodi poticali su iz različitih osnova. Hrvatska, Slovenija, Vojvodina i Beograd sa Zemunom i Pančevom su bili industrijski najrazvijeniji. Srbija je važila za srednje razvijenu zemlju u međunarodnom periodu, mada je imala balast krajnje nerazvijenih krajeva (Kosovo i Metohija, Sandžak). Jugozapadna, zapadna i jugoistočna Srbija nije imala industrije, niti dobrih saobraćajnih veza. Mnoge oblasti razvijale su se kao tipično stočarski rejoni: Jablanica, Toplica, „Stari Vlah“, požarevački okrug, delovi užičkog, čačanskog, vranjskog i pirotskog okruga. Bor i Trepča su se izdvajali kao veliki rudarski centri, ali, nalazeći se u vlasništvu stranog kapitala, njihov razvoj nije pratilo osnivanje zanatskih radionica, stvaranje proizvođačke industrije, podizanje puteva. Industrija se uglavnom grupisala u Beogradu, u predelu Morave, duž puta Beograd — Niš — Leskovac (Leskovac, Smederevska Palanka, Paraćin, Čuprija, Jagodina, Kragujevac, Kruševac, Kraljevo, područje Arandelovca). Srbija je 1919. raspolagala sa svega oko 70 fabrika za razliku od Hrvatske i Slovenije koje su zajedno imale oko 960 fabrika, velikim delom očuvanih i čak proširenih za vreme rata. Rudarstvo je bilo najrazvijenije u Srbiji, Bosni i Makedoniji, ali je i Slovenija imala rudnike uglja i žive (Idrija). Bankarski kapital je bio najjači u Hrvatskoj. Sumarska industrija je bila najrazvijenija u Bosni, gde je eksploatacija šuma, na modernoj osnovi, započela za vreme Austro-Ugarske; zatim u Sloveniji i Hrvatskoj, naročito u Slavoniji. Pomorski saobraćaj se razvijao u Hrvatskoj (Dalmacija i Hrvatsko primorje) i u Crnoj Gori (Boka Kotorska i Crnogorsko primorje od Budve do Ulcinja). Dalmacija je dobijala najviše sredstava od turizma, prihoda lučkih taksa i vozarine brodova na morima. Turistička privreda se razvijala i u Sloveniji. Proizvodnja duvana je bila najrazvijenija u Makedoniji (oko Prilepa), u Hercegovini i Crnoj Gori, južnoj Srbiji, Dalmaciji, Vojvodini.

Ekonomska politika nove države teško je mogla da se formuliše u uslovima spajanja različitih delova države u jednu celinu, raznolikih sistema i standarda, jednih pokrajina razvijenijih, a drugih nerazvijenih, oštih političkih sukoba oko vlasti

i uticaja koji su se izražavali u formi borbe oko unutrašnjeg uređenja, daleko većih ratnih razaranja u Srbiji i Crnoj Gori u poređenju sa dojučerašnjim zemljama Austro-Ugarske, mada su i one bile iscrpljene četvorogodišnjim ratom i mobilizacijom najaktivnije radne snage. Nerazvijenost, zaostajanje, ratna razaranja, upućivali su na što bržu akumulaciju, pri čemu se nisu birala sredstva, i to najpre za sopstveni „nacionalni razvoj“. Srpsko građanstvo se pozivalo na žrtve Srbije, a ostali — naročito Slovenci i Hrvati na ono što su uneli u novu državu, podsećajući svoje sunarodnike da su koliko do juče u Austro-ugarskoj bolje živeli. Prepirke i svađe u stilu te logike ostale su karakteristične u celom periodu Kraljevine. Prve mere sređivanja prilika nosile su karakter *ad hoc* odluka, palijativnih rešenja, privremenih mera usmerenih na pokretanje privrednog života, na smirivanje nezadovoljstva i socijalno-političkih demagoških obećanja kako bi se smirili neredi. Za Davidović-Koraćevu vladu (demokratsko-socijalističku) smirivanje stanja na selu postavljalo se kao pitanje „opstanka građanske države“.

Kraljevina je uzimala zajmove od Francuske, SAD i drugih zemalja, koji nisu trošeni u svrhe industrijalizacije i saobraćaja već za opšte potrebe države. Korišćeni su za naoružanje vojske, za stabilizaciju dinara, pokriće rashoda uprave itd. Tzv. Blerov zajam uzet od SAD 1922. godine u nominalnom iznosu od 100 miliona dolara (nepotpuno iskorišćen) zaključen je za finansijske potrebe Kraljevine, gradnju Jadranske železnice i pristaništa Bar, ali zajam nije utrošen u saobraćajne svrhe. Investicioni zajam 1921. služio je da se pokrije deficit države 1921, 1922. i 1923. godine. Godine 1924. uzet je zajam za nabavku ratnog materijala. Monopolski zajam iz 1928. zaključen je sa ciljem da se namire dugovi i investicije monopolske uprave; stabilizacioni zajam je dobijen 1931. godine. Nesposobna da otplaćuje strane zajmove, Kraljevina Jugoslavija je 1932. pribegla nekoj vrsti moratorijuma.

Kraljevina SHS je posle Grčke bila najzaduženija zemlja u Evropi, što se vidi iz njenog javnog duga od 25 milijardi dinara 1925. godine. Ovaj dug se 1937. popeo na 45 milijardi dinara.

Nemačka, Austrija, Bugarska i Mađarska obavezane su na plaćanje ratne štete. Naknada po ovom osnovu nije odgovarala vrednosti materijalne štete nanete Srbiji i Crnoj Gori u prvom svetskom ratu, dok su ljudske žrtve jugoslovenskih naroda bile

neprocenjive. Nemačke reparacije u iznosu od oko 666 miliona zlatnih maraka isplaćivane su periodu 1921—1931, kada je Nemačka prestala da ih izmiruje usled katastrofalnih posledica svetske krize koje su pogodile njenu privredu.

Savladaivanje valutne zbrke, praćene inflacijom i finansijskim spekulacijama, trajalo je do januara 1923. kada dinar počinje da se učvršćuje, postajući od 1925. do 1931. stabilna valuta.

Do izjednačenja poreskog zakonodavstva 1928. godine primenjivalo se nejednako poresko zakonodavstvo na tlu Kraljevine, unoseći nered u poreske obaveze, nesigurnost, primenu raznih merila; u raznim krajevima države tolerisani su različiti oblici poreza. Raznovrsni i zamršeni poreski propisi omogućavali su nejednake kriterije oporezivanja. Do poreske unifikacije 1928. (Zakon o neposrednim porezima) postojalo je pet poreskih sistema: Srbije, Crne Gore (na ovu je 1921. primenjen poreski sistem Srbije), Slovenije i Dalmacije (austrijski sistem), Hrvatske, Slavonije i Vojvodine (mađarski sistem) i „bosanski“ u Bosni i Hercegovini.

Kraljevina je bila zemlja s 1.985.000 sitnih seljačkih gazdinstava. Prema posedovnoj strukturi, 67,8% od ukupnog broja domaćinstava živelo je na gazdinstvima do 5ha, ali posedovalo svega 28% od ukupne zemljišne površine; 29,3% na imanjima od 5 do 20ha, posedujući 49,3% zemljišne površine; na imanjima preko 20ha živelo je 2,9% domaćinstava, s tim što su ova posedovala 22,7% zemljišne površine.

Agrarna reforma, kojoj je vlada pristupila 1919, bila je duga, nedosledna, nepotpuna, kompromisna, komplikovana zbog mnoštva propisa. U krajevima gde su živeli Muslimani, čiji je viši sloj (age i begovi) predstavljao neku vrstu zemljišne aristokratije, agrarno pitanje se nije moglo odvajati od verskog i nacionalnog. Borba seljaka za sticanje zemlje i opstanak obavijana je plaštom nacionalnih i političkih razmimoilaženja. Verske organizacije su, štiteći svoje posede, isticale da je ugroženo njihovo funkcionisanje kao duhovnih ustanova. Agrarna reforma je od prvog dana iskorišćavana kao sredstvo za smirivanje socijalnih sukoba na selu, a samim tim i kao oblik političke borbe za osvajanje glasova, pridobijanje određenih slojeva i čuvanje stranačkih pozicija. Ona je imala i nacionalni karakter, jer je bila uperena protiv veleposeda, čiji su vlasnici uglavnom bili stranci (među najveće privatne posede u Vojvodi-

ni i Sremu spadala su nemačka imanja: Kotekov posed u Futogu, s oko 28.000 katastarskih jutara, i Elcov posed kod Vukovara, s preko 33.000 jutara); reformom su, na drugoj strani, favorizovani Srbi, a zaobilazeni pripadnici nacionalnih manjina.

Agrarno zakonodavstvo je proglasilo jednaka prava nezavisno od nacionalnosti, ali je praksa agrarne administracije bila drugačija, što je, po kasnijem mišljenju komunističkih prvaka, jačalo nacionalizam manjinskih pripadnika u šovinističkom pravcu.

Proklamujući ukidanje velikih poseda, reforma ih je ipak zadržavala; kmetski odnosi u nekim krajevima nisu bili ukinuti; crkvama i bankama ostavljeni su posedi preko određenog maksimuma; predviđena odšteta vlasnicima pogađala je interese ranijih kmetova, obaveznih da snose deo nadoknade. U drugoj etapi reforme, od 1925. do 1931. državna politika je otkup zemlje (fakultativni otkup) omogućila uglavnom onim seljacima koji su imali sredstva da otkupe zemlju namenjenu agrarnoj reformi, to jest zemlju velikih poseda sekvestriranih u prvoj etapi, koja je seljacima davana u privremen zakup. Od 1931. zemlja data agrarnim interesentima priznavana je kao njihova svojina. Princip da zemlja pripada onome ko je i obrađuje nije ni izdaleka bio ostvaren. Agrarni maksimum se sve više povećavao: od prvobitnih 57 do 288ha. Polovičnom agrarnom reformom podeljeno je oko 1.700.000 ha poljoprivredne zemlje. Utvrđeni zemljišni maksimum nije samo povećan već je i tolerisan tzv. supermaksimum. Sprovođenje agrarne reforme teklo je uz otpore veleposednika, naročito verskih zajednica (rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve), koje je dobijalo vidove javnih protesta, suprotstavljanja posedanju zemljišta, fiktivnih deoba i otuđivanja.

Kolonizacija ratnih dobrovoljaca imala je trojak cilj: pomagalo se seljaštvu nerazvijenih i siromašnih krajeva, uglavnom srpskom; materijalno su nagrađivani dobrovoljni ratnici; učvršćivala se vlast pomoću ljudi koji su je u ratu stvarali; srpskim stanovništvom snažio se granični pojas u Vojvodini, Slavoniji, Baranji, Kosovu i Metohiji, Makedoniji. Kolonistima su dodeljivane besplatne parcele od 3 do 5ha u znak „državnog i narodnog priznanja“.

Industrija nije uspevala da zaposli višak seljačkog stanovništva, a na drugoj strani da snabde selo industrijskim i agro-

tehničkim proizvodima. U planinskim krajevima sitna seoska gazdinstva naturalnog tipa, opterećena velikim brojem članova porodice koji nisu mogli da se zaposle, kao i dugovima, ne behu u stanju da proizvedu dovoljno hrane za pokrivanje svojih potreba. Na malim i razbacanim parcelama nije ni mogla da se razvija intenzivnija poljoprivredna proizvodnja. Odnos između setvenih površina bio je izrazito u korist žitarica — 82%, dok je na industrijsko bilje otpadalo svega 2 do 3%. Zahvaljujući posebnim klimatskim uslovima Makedonija je bila zemlja u kojoj su se gajile kulture opijuma (oko Velesa, Kočana, Kavardara, Skoplja), pirinča (oko Kočana), maka (Strumica), duvana (Prilep i dr.). „Maćedonska ruka“ je proizvodila ove retke kulture, iako cene nisu obezbeđivale podsticajnu proizvodnju. Duvan se sadio iz gole nužde, da bi se proizvođač prehranio. Slično je bilo sa pirinčem u koćanskom kraju gde se ova kultura proizvodila na oko 2000ha od ukupno 3000ha površina pod ovom kulturom u zemlji. Nasuprot makedonskom pirinču država je znala davati povlašćen transport uvoznom italijanskom pirinču, a zemlja na kojoj je pirinač uspevaio okategorisana je kao zemlja prve kategorije, što je bio drugi nepodsticajni činilac.

Suvišna radna snaga odlivala se sa sela van granica, otprilike 30.000 ljudi godišnje; 445.000 ljudi služilo je ili nadničilo na poljoprivrednim dobrima bogatijih seljaka, naročito u poljoprivredno jaćim krajevima, a uzima se da je oko tri miliona tražilo posao, predstavljajući tzv. fluktuirajuću radnu snagu.

Dugovi privatnim licima, zadrugama i bankama, umnogome su opterećivali selo na kraju velike ekonomske krize. Zakonom o zaštiti zemljoradnika vlada je aprila 1932. stavila moratorium na seljaćke dugove, koji nije uspeo da poboljša ekonomski položaj prezaduženog sela. Zaštićen na jednoj strani od prodaje imanja i prinudne naplate dugova, seljak je na drugoj izlaz tražio u novom zaduživanju kod seoskih i varoških bogataša da bi uspeo da se prehrani. Zaćarani krug siromašnog seljaćtva se ponovo zatvorio.

Tržišne viškove davala su samo velika gazdinstva na području Vojvodine i Slavonije, severne Bosne i u krajevima Srbije (Maćva, Posavina, Podunavlje, Pomoravlje). Iz „proletarizovanog seljaćtva“ regrutovao se industrijski radnik. U seoskim atarima oko velikih rudnika i fabrika poznata je kategorija „industrializovanog seljaka“ (Timoćka krajina, predeo

oko Paraćina, naselja u području „Šipada“, sela Gorskog kotara).

Na 100ha oranica u Kraljevini je dolazilo 114 stanovnika zaposlenih u poljoprivredi (u Kanadi 11, Americi 17, Francuskoj 48, Nemačkoj 52, itd.). Suštinu agrarnog problema činila je ova niska produktivnost uslovijena tehničkom zaostalošću. Koliko su ova gazdinstva u Kraljevini bila sitna pokazuje činjenica da je Kraljevina imala 1.985.000 gazdinstava dok ih je na primer, u Australiji bilo 270.000, na 56 miliona hektara.

Seljaštvo je u nerazvijenim krajevima bilo okrenuto sebi i svojim nedaćama, pritisnuto praznovericama, neprosvećenošću i nepismenošću. Vidici seljaka gubili su se na ivicama susedne varoši ili sreza. Viškovi poljoprivrednog stanovništva na selu ostajali su prikovani za starinska ognjišta, gladujući za zemljom, koju nisu mogli da dobiju iz agrarnih fondova, delimice zbog nedosledne reforme; ili su, na drugoj strani, pokušavali da se zaposle u malim i nerazvijenim gradovima i naseljima, bez urbanog životnog standarda i industrije, izuzmu li se pilane, ciglane, šumske manipulacije, zaostala zanatska preduzeća ili rudnici s primitivnom mehanizacijom. Slaba industrija nije mogla da selo, inače oskudnih platežnih mogućnosti, snabdeva tehničkim proizvodima niti da apsorbuje višak seoske radne snage, ostavljajući je da živi dremljivo, starinski. Na selu je preovlađivao patrijarhalni način života, u kome su prosvetiteljski uticaj imali usamljeni učitelji, đaci, studenti, koji su donosili i širili nove ideje. Najveći deo seljaštva živeo je bez osvetljenja, bez novina, radija i drugih izvora informacija. Drveni plug i volovi, kao oraća snaga, nisu izišli iz upotrebe do kraja života Kraljevine. Slabu poljoprivrednu opremljenost pokazuje popis seoskih gazdinstava 1925. godine, kada je na 1.000 njih dolazilo 182 drvena rala i 438 plugova. Naprednija organizacija poljoprivredne proizvodnje i uključivanje u modernije tokove života karakterisali su selo u razvijenijim, severoistočnim i severozapadnim krajevima Kraljevine: Vojvodini, Sremu, Sloveniji, delovima Hrvatske i severne Srbije; takvu organizaciju srećemo takođe, nezavisno od teritorijalnog momenta, kod seljaštva koje je imalo veće posede i dugu tradiciju u obradi zemlje, kod pripadnika nemačke manjine, uopšte na gazdinstvima koja su bila orijentisana na tržište ili se nalazila blizu velikih gradskih centara. Tu se seoski život razlikovao u svim manifestacijama: po višem stepenu

kulture, načinu odevanja, ishrani, higijenskom režimu, primeni veterinarske zaštite, uvođenju novih metoda u obradi zemlje, upotrebi savršenijih oruđa i, uopšte, agrotehničkih sredstava. Iz seoske zaostalosti u Jugoslaviji izdvajala su se pojedina naprednija sela i grupe domaćina čija su imanja bila bolje obrađena a način života savremeniji, ali ona nisu bila u stanju da bitnije utiču na promenu opšte situacije, koju su odlikovale velika zaostalost poljoprivredne organizacije i neprosvećenost. Zaostalost seljaštva ogledala se u najrazličitijim vidovima: primitivnim sredstvima za rad, nehigijeni, slaboj ishrani (kukuruzni hieb — proja), uslovima stanovanja (pletare, planinske kolibe, „čatre“), nerazvijenoj prosveti; u planinskim mestima puteve su zamenjivale teško prohodne staze. Šporet je bio redak deo kućnog nameštaja, jer je prevladavalo ognjište s verigama. Nerodica je ugrožavala život seljaka. Kao najmnogobrojniji sloj stanovništva seljak je bio i najmasovniji potrošač, usled čega su se njegove nevolje i materijalne oskudice odražavale i na sve ostale grane privrede, ako izuzmemo proizvodnju luksuzne robe i one namenjene bogatijem stanovništvu.

Stranačke vođe i njihovi korteši obilazili su sela prilikom izbornih kampanja, zloupotrebljavajući poverenje seljaka neprestanim obećanjima, koja su se zaboravljala pre nego što bi glasovi bili prebrojani. Sito demagogije, seljaštvo, naročito srpsko, politički se hladilo i gubilo veru u tradicionalne stranke. Uoči šestojanuarske diktature seljaci su sve više istupali na vanstranačkim zborovima.

Oskudicom seljaka koristile su se banke i lihvari, hvatajući ih u svoje poverilačke mreže, uz velike kamate, produbljujući njihovu ekonomsku bedu, naročito pri zaduživanju u potrošačke svrhe. Poreska politika, sastavni deo tzv. seljačkog pitanja u Kraljevini, dobijala je sve više obeležje fiskalne mere, naterujući seljake na nova zaduženja. Selo je bilo uhvaćeno u makaze između previsokih cena industrijskih i preniskih cena poljoprivrednih proizvoda. Poljoprivreda Vojvodine masovno je zapošljavala sezonske radnike.

Zadrugarstvo je nastavilo da se razvija, oslonjeno na tradiciju, naročito u Srbiji, Sloveniji delovima Hrvatske, u najraznovrsnijim formama, od kreditnih do nabavjačko-potrošačkih zadruga, radničkih i zanatskih, voćarskih, žitar-skih, stočarskih i drugih, organizovanih u zadružne saveze. Samo u Srbiji je 1938. bilo 243.670 zadrugara, organizovanih u

Savez srpskih zemljoradničkih zadruga; u službeničko-nabavljачke zadruge bilo je učlanjeno 163.056, u Savez gospodarske sloge 185.000, u Zadružnu zvezu 91.776 zadrugara. Preko zadruga seljaci su uspevali da organizuju proizvodnju i prodaju, lakše dođu do kredita i zadovolje zdravstvene i kulturne potrebe. Međutim, u zadrugarstvo su se sve više mešale država, banke, političke stranke; komercijalni momenti počeli su da odnose prevagu nad opštim zadružnim interesima. U Sloveniji zadrugarstvo je imalo oslon u Slovenskoj ljudskoj stranci i crkvi.

Poljoprivredu, kao najznačajniju privrednu granu, pogodile su posledice agrarne krize 1925—1926, kao rezultat prispeća na evropska tržišta jeftinih poljoprivrednih proizvoda iz prekookeanskih zemalja. Svetska ekonomska kriza, koja je Jugoslaviju pogodila sa zakašnjenjem, izazvala je novi, katastrofalni pad cena itd. Cene biljnih proizvoda počele su sistematski da padaju od jula 1929. do februara 1930, a od tada ubrzanim tempom. Pa i u periodu u kojem su cene poljoprivrednih proizvoda bile povoljnije, seljaci se nisu okoristili ovom konjunkturuom, zahvaljujući posredničkom sistemu otkupa žita preko žitarskih trgovaca koji su bez milosti obarali cene.

Gledano u proseku, 1921. poljoprivredom, šumarstvom i ribarstvom bavilo se 78,87% celokupnog stanovništva, a 1931. godine 76,58%, što znači da je taj procenat opao za više od 2% u razdoblju od jedne decenije. U apsolutnim brojkama, od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živelo je 1921. godine 9.215.514 stanovnika, a 1931. godine 10.670.565; od industrije i zanatstva 1.157.758, odnosno 1.533.052; od trgovine, kredita i saobraćaja 508.779, odnosno 675.966; u javnim službama, slobodnim zanimanjima i u vojsci bilo je 443.530, odnosno 567.836 stanovnika. U celoj državi je od industrije i zanatstva 1921. živelo 9,91%, a potkraj života Kraljevine 11% stanovnika — dakle, neznatno više. Razlike u privrednoj strukturi stanovništva ogledaju se i u podacima po pokrajinama: u Sloveniji je od industrije i zanatstva živelo 22,15% stanovnika, a u Vojvodini, gde je bila naročito razvijena prehrambena industrija, procenat industrijskog i zanatskog stanovništva iznosio je 15,88%.

Kraljevina je počela život s nerazvijenom industrijom, koja se 1921. sastojala od 1.831 preduzeća, sa 152.811 radnika u prerađivačkoj industriji i 38.723 u rudarstvu i topioničarstvu,

zapošljavajući u toj grani svega 1,3% stanovništva. Krajem 1928. godine broj preduzeća je iznosio 3.038 sa 278.613 radnih mesta i pogonskom snagom od 782.373 KS. U strukturi industrije prvo mesto je zauzimala prehrambena industrija sa 810 preduzeća, zatim pogonsko-električne centrale (465), industrija drveta sa 452 industrijska preduzeća. Na području Zagreba nalazilo se 762 preduzeća, Beograda 676, Osijeka 584, Sarajeva 478, Novog Sada 468, Ljubljane 431, Velikog Bečkereka 283, Splita 264, Skoplja 80, Dubrovnika 5. U drvenoj industriji su preovlađivale strugare kojih je 1938. bilo 415 sa pogonom od 33.877 KS i 30.865 radnih mesta. Uz strugare su se razvijale fabrike nameštaja, parketa, bačvi, sanduka, železničkih pragova, fabrike tanina, celuloze (Dryar, Goričani u Sloveniji), tanina (Našice, Mitrovica, Sisak, Županja, itd.). Mlinska industrija je pripadala poljoprivrednoj ili prehrambenoj industriji, čije se središte nalazilo u Vojvodini, Hrvatskoj i Slavoniji. Dnevni kapacitet ove mlinske industrije je iznosio 900 vagona brašna, od čega je — po podmirenju domaćih potreba — ostajalo 300 vagona za izvoz.

Između dva rata industrija se najviše razvijala u onim krajevima gde je i u vreme ujedinjenja bila najrazvijenija, u severnim i severozapadnim predelima države, te u Beogradu, Zemunu i Pančevu. Od 1918. do 1938. izgrađene su u Sloveniji 403 fabrike, u Hrvatskoj i Slavoniji 635, Dalmaciji 97, Bosni i Hercegovini 129, Vojvodini bez Srema 390, Srbiji 428, Makedoniji 99, Crnoj Gori 12 — ukupno 2.193. S obzirom na usitnjenu industriju, industrijska i zanatska preduzeća nisu bila oštro razgraničena. Najbrži industrijski razvitak ostvaren je od 1920. do 1923, kada je nastupio zastoje i pad, naročito upadljiv za vreme ekonomske krize. Nerazvijena industrija nije mogla da unapređuje druge privredne grane — saobraćaj, građevinarstvo, poljoprivredu. Kako je teška industrija bila tek u povoju, najveći broj kapaciteta otpadao je na prehrambenu i poljoprivrednu, drvenu i elektroiindustriju, uključujući elektroprivredu. Teška industrija je 1939. proizvela svega 1.954.000 tona. Više od 2/3 preduzeća imalo je do 250 radnika. Godine 1941. u Kraljevini je bilo samo 55 preduzeća s preko 1.000 radnika. Za industriju su, pored neravnomerne raspoređenosti, bili karakteristični i nejednak razvitak pojedinih grana, primitivna tehnologija rada, male izvozne mogućnosti. Uz to, ona se razvijala ekstenzivno.

Koliko je industrija malo značila u Kraljevini SHS pokazuje da je ona sa svega 9,6% učestvovala u formiranju nacionalnog dohotka, za razliku od poljoprivrede, koja je u uslovima agrarnog društva davala oko 3/5 (58,1%) nacionalnog dohotka. Jednostranost razvitka postojeće industrije otkrivaju sledeći podaci: da je na laku industriju otpadalo 78% ukupnog broja industrijskih preduzeća, 70% radnih mesta i 60% investiranog kapitala; rudarska proizvodnja sastojala se 90% iz proizvodnje uglja, a ostatak od 10% otpadao je na dobijanje bakra, gvožđa, olova, cinka, boksita i piritita. Kraljevina uopšte nije imala krupne industrije, odnosno industrije koja proizvodi sredstva za rad. Zanatski karakter postojeće industrije vidljiv je iz niza spoljnih pokazatelja: usitnjenosti pogona, malobrojnosti radništva, pogonske snage, kapaciteta proizvodnje.

Razvoj industrije je bio ubrzaniji u prvoj deceniji po ujedinjenju zahvaljujući novom, širem, jugoslovenskom tržištu, a na drugoj strani prosperitetu vezanom za izvoz pšenice na tržišta zapadne Evrope, prouzrokujući porast kupovnih mogućnosti na domaćem tržištu koje je podrazumevalo povećanu tražnju industrijskih proizvoda. Država nije imala formulisanu politiku industrijskog razvitka. U skladu sa onovremenom liberalističkom koncepcijom, ona je tek podsticala industrijski razvoj. Nijedna vlada do 1929. nije uspeła da obezbedi globalni privredno-finansijski program za čije bi se ostvarenje obezbedila podrška i pronašli izvori prihoda. Vlade su često padale i ministri menjali, a na drugoj strani parlament se više bavio politikom nego socijalno-ekonomskim razvitkom države. Politika ekonomskog liberalizma upućivala je na slobodu trgovine i na anarhičan razvoj industrije. Mamutski birokratski aparat je neprekidno zahtevao sredstva koja su se pribavljala iz poreza i stranih zajmova, bez stvarne mogućnosti parlamentarne kontrole državnih rashoda. Poresko opterećenje, pri tome nejednako, slabilo je mogućnosti razvoja privrede, a na drugoj strani izazivalo sukobe oko stepena poreskog opterećenja za sve krajeve države. Vanbudžetski prihodi su zadovoljavali rashode države, istovremeno smanjujući poreske terete stanovništva. Ukupan iznos ovih vanbudžetskih prihoda iznosio je 1928—1929. godine oko 10 milijardi dinara, potičući od zajmova, reparacija, od likvidacije zlatne podloge Austro-Ugarske banke (oko 350 miliona deviznih dinara).

Industrijskom poletu je pogodovala visoka carinska zaštita države. Industrijski razvoj tekao je od 1919. do 1923. godine, zahvaljujući inflaciji, carinskim olakšicama za uvoz opreme i mašina. Godine 1921. prosečan porast godišnjih investicija u industriji iznosio je 7,9%. Mereno prema 1918. porast ulaganja u industriju do kraja 1923. iznosio je 40,49%, dostižući najveći razvoj u severozapadnim delovima zemlje.

Prve decenije došlo je do više nego dinamičnog razvitka industrije, na što su uticale pored carinske politike i koncesije stranom kapitalu koji je s određenim udelom učestvovao u njenoj izgradnji. Izgrađeno je 1390 novih industrijskih preduzeća sa 10 hiljada novih radnih mesta. Ovaj prosperitet je naglo prekinut zbog recesije koja je trajala do polovine naredne decenije. Oživljavanje je ipak bilo kratko, jer je 1939. započeo drugi svetski rat. Od 1931. do 1938. podignuto je za 2/3 preduzeća više nego 1919—1930. godine. Svetska ekonomska kriza 1929. pogodila je Jugoslaviju 1930. i 1931/1932. godine.

Na kraju perioda Kraljevine Jugoslavije blizu 50% nacionalnog dohotka je stvarano u poljoprivredi, a manje od 20% poticalo je iz industrije. Kako proizvodnja sredstava za rad (mašinogradnja) praktično nije postojala, industrija nije mogla da dinamizira ostale sektore i grane privrede. Struktura industrijske proizvodnje nije bitno izmenjena jer ju je odlikovalo pretežno učešće proizvodnje potrošnih dobara (70%). Glavninu proizvodnje sredstava za proizvodnju činili su proizvodi rudarstva i polupreradevine. Oko 3/4 stanovništva i dalje je živelo na selu i zavisilo od poljoprivrede. Jugoslavija je u proizvodnji po glavi stanovnika uveliko zaostajala za drugim razvijenijim zemljama (električna energija, nafta, ugalj, sirovi čelik, cement, olovo, pamučne tkanine, obuća, šećer, papir). Jedino se u proizvodnji bakra mogla meriti sa razvijenim industrijskim zemljama. O kolikom se zaostajanju radi vidi se po tome što je u njenoj industrijskoj strukturi prerada metala bila zastupljena svega sa 4,7%, odnosno proizvodnja sredstava za rad sa 2,5%. Oko 90% važnih rudarskih proizvoda 1938. se izvozilo bez prerade. Tako su u izveznoj strukturi dominirale sirovine, poljoprivredni proizvodi i drvo. Uvožena su potrošna dobra i sirovine za njihovu proizvodnju. Skromni uvoz investicionih dobara uticao je na pozitivan trgovinski

bilans Kraljevine Jugoslavije u 13 od ukupno 21 godine perioda 1919—1939.

Tekstilna industrija je bila najrazvijenija zahvaljujući carinskoj zaštiti i činjenici da je proizvodnja bila namenjena vojsci (sukno, ćebad, vojnička čoja, itd.). Hemijska industrija je bila slabo razvijena, ali su postojala brojna preduzeća više zanatskog nego fabričkog karaktera za proizvodnju boja, kiselina, asfalta, katrana, sredstava za dezinfekciju, itd. U agrarnoj zemlji kakva je bila Kraljevina, razvijala se mlinska i klanična industrija, industrija šećera, piva, konoplje, itd. Beogradska fabrika šećera na Čukarici bila je jedna od devet fabrika šećera koje su podmirivale domaće potrebe od 90.000 tona godišnje. Slovenija je imala desetak fabrika papira koje su snabdevale domaće potrošače. Prva fabrika hartije u Beogradu sagrađena je 1921—1924. U Srbiji se naglo počela razvijati grafička industrija 1919—1930. Značajan prelom se zbio prelaskom sa ručnog slaganja na uvođenje modernih štamparskih mašina na motorni pogon.

Mnoga preduzeća se nisu razlikovala od zanatskih radionica (razne radionice stolarije, metalnih predmeta, elektromehaničarski pogoni, električne centrale, radionice prehrambenih proizvoda, poput keksa, slatkiša, bombona, peciva, itd.).

Opšte odlike razvitka industrije bile su i haotična gradnja fabrika, usitnjenost, preovlađivanje zanatskih obeležja, neposedovanje većih obrtnih kapitala.

Država je posedovala monopol na prodaju šibica i duvana, cigaret-papira, petroleja (opterećenog monopolskom taksom); monopol je uspostavljen nad fabrikama duvana, solanama, itd. Uprava monopola je imala oko 70.000 dućana u celoj zemlji. U državnom vlasništvu su se nalazili rudnici u Bosni (ugalj) gvožđe Ljubije, rudnici u Velenju i Sloveniji, rudnici mangana i hroma. Željezare Zenica i Vareš takođe su bile državna preduzeća, kao i državne železnice sa oko 70.000 radnika. Država je bila vlasnik najvećeg poljoprivrednog dobra u Kraljevini „Belje“, koje je raspolagalo sa 60.000 ha površine.

Glavni predmet izvoza Kraljevine sačinjavali su poljoprivredni proizvodi, rude, drvo, dok je uvoz obuhvatao opremu i mašine, sirovine za industriju, lekove, saobraćajna sredstva, hemijske proizvode, itd.

Srpska buržoazija je najviše koristi izvlačila iz svoje političke prevlasti i uticaja na državni aparat (porezi, strani

zajmovi, vojne nabavke, špekulacije sa obveznicama ratnog zajma, itd.); hrvatska se oslanjala na svoj finansijski kapital, a slovenačka na prerađivačku industriju, obezbeđenu nabavkama sirovina „s juga" i prostranim tržištem koje je moglo apsorbovati celokupnu prerađivačku proizvodnju „severa".

Izuzev u industrijski razvijenim severozapadnim rejonima Kraljevine, te severnoj Srbiji i Pomoravlju, radništvo je bilo bez veće radne tradicije i stručnog iskustva, u osnovi vezano za selo, skućenih pogleda na svet. U državnoj vojnoj fabrici u Kragujevcu vojne vlasti su strogo vodile računa o režimu i disciplini, zapošljavanju nacionalno pouzdanog elementa i suzbijanju komunizma. Organi vlasti i vlasnici uopšte pomno su nastojali da što više izoluju radnike i onemoguće njihovo političko osveščivanje. Među radništvom su postojale razlike između fizičkih radnika i kvalifikovanih stručnjaka, „polutana" i radničkog elementa naseljenog u gradovima, zanatlija i fabričkih radnika, starih radnika i novajlija. Direkcije fabrika i poslodavci diferencirali su radništvo u nastojanjima da stvore privilegovan sloj, ili radničku elitu. Nadnice su većinom bile ispod realnih potreba. Najbolji pokazatelj nerazvijenosti i siromaštva jugoslovenskog društva je visina nacionalnog dohotka po glavi stanovnika, procenjena 1938. na oko 70 američkih dolara.

Radnička klasa je bila malobrojna, nekvalifikovana i neravnomerno raspoređena. Privredno i po socijalnoj strukturi nerazvijena zemlja imala je ipak razvijen radnički pokret, revolucionarno raspoložen i politički jedinstven 1919—1921. i uoči rata, zahvaljujući aktivnosti KPJ, neprekidnom pogoršavanju položaja radništva i seljaštva, neprimenjivanju radničkog zakonodavstva, političkom nasilju vladajućeg režima.

Zanatstvo je posle ujedinjenja doživelo konjunkturu zbog velikih potreba u proizvodima i uslugama, iako se moralo nositi sa posledicama rata, proređenim radništvom i malim obrtnim kapitalom. Pored majstora-esnaflija zanatstvom su se bavile i „bespravne" zanatlije iz redova priućenih seljaka i nezaposlenih radnika. Daljem slabljenju zanatstva doprinela je velika svetska ekonomska kriza sa svojim posledicama u Jugoslaviji. Na opadanje zanatstva ukupno su uticali: slaba kupovna moć potrošača, naročito seljaka, prezaduženost, povećanje poreskih i drugih fiskalnih opterećenja, konkurencija industrijske robe. Zanatlije nisu mogle da izdrže utakmicu sa industrijskom

proizvodnjom, što je naročito pogadalo kožarske i tekstilne zanate (obučarski, opančarski, krojački). Prvobitno uvožena obuća počela se proizvoditi i u zemlji osnivanjem fabrike „Bata” u Borovu 1932, koja otpočinje ekspanziju na tržištu obuće. „Bata” je počela otvarati i prodavnice širom Jugoslavije. Prodaja gumenih opanaka izazvala je brojne proteste opančarskih esnafa i drugih kožarskih majstora (obučara, opančara, sarača). Traženo je da se ograniči otvaranje prodavnica fabrike samo na gradove s preko 50.000 stanovnika, a zatim da se utvrdi limit „Batine” proizvodnje: napadao se strani materijal za proizvodnju kao štetan po zdravlje, itd. Protesta je bilo i protiv proizvodnje velike industrije konfekcije „Tivar” u Varždinu. Borba je vođena i protiv velikih univerzalnih magazina tipa „Ta-ta”. Zanatlije su donkihotski ustajale protiv razvoja industrije koja je gušila njihovu delatnost, pretvarala ih u industrijske radnike ili ostavljala bez posla sa nizom drugih štetnih pratećih posledica.

Prilike u zanatstvu su ipak krenule nabolje od 1936, zahvaljujući povećanju kupovne moći zemljoradnika, dobrim žetvama, regulisanju zemljoradničkih dugova, izvozu; izvođenjem javnih radova zapošljavao se deo varoškog stanovništva i seljaštva. Kriza je nastupila s početkom drugog svetskog rata manifestujući se u vidu nestašice sirovina, skoka cena namirnica, pozivanja zanatlija na vojne vežbe, smanjenja kupovne moći stanovništva.

Na zanatstvo je negativno uticao i razvoj bespravnog rada i torbarenja. Stari zanati su nestajali preko noći, a novi zanati (elektromehaničarski, preciznomehaničarski, instalaterski i si.) pratili su sudbinu industrije. Krojački zanat je bio pogođen širenjem konfekcijske proizvodnje. Fabrika „Bata” u Borovu proizvodila je dnevno 20—30.000 pari raznih cipela, koje je prodavala u preko 300 svojih prodavnica. Trgovci su vodili borbu sa nelojalnom konkurencijom (pijace, nabavljačke zadruge, strani trgovci, torbarenje, fabričke prodavnice, karteli šećera, itd.). Borba za opstanak kvarila je poslovni moral (nelojalna reklama, lažne oznake robe, kaliranje, podmićivanje, itd.).

Stari zanati su postepeno izumirali: terzijski, mutavdžijski, tkački, krečarski, kačarski, kujundžijski i drugi. Masovna industrijska proizvodnja uništavala je zanate koji su u nekim krajevima Makedonije, Kosova, Sandžaka, još iz turskih vreme-

na, imali dugu tradiciju. Razduženje zemljoradnika nije moglo da ne pogodi zanatlije koji su bili važan kreditor zemljoradničkog staleža. Fabrika obuće „Bata“ ušla je u Jugoslaviju „nećujno, tiho bez velike galame“. Prvu prodavnicu je otvorila u Zemunu, a zatim pustila pipke sve do Zagreba; napadnom propagandom i najneposrednijom reklamom privlačeni su novi kupci. U Skoplju su „Batu“ u pazarne dane propagirali Cigani sa muzikom, gočevima i bubnjevima, talambasima. Prihodi „Bate“ su se odlivali van granica Jugoslavije, a industrijskom obućom ugrožavano je 17.000 obućarskih i opančarskih radnji sa oko 38—40.000 kvalifikovanih radnika.

Zanatsko zadrugarstvo se u Srbiji slabo razvijalo, jer je svest o korisnosti udruživanja bila na niskom nivou. U Savezu zanatlijskih zadruga je 1927. bilo učlanjeno svega 70 zanatskih zadruga (kreditnih, nabavljачkih, prerađivačkih).

Grosistička trgovina nije izdržala pritisak depresivnih činilaca u vreme krize prepuštajući mesto bakalnicama i uopšte tipu sitne trgovačke radnje.

O niskom nivou industrijalizacije govori podatak da je svega 17,5% stanovnika živelo u gradovima, uglavnom onim do 10.000 stanovnika, iako je za 22 godine došlo do porasta gradskog stanovništva i širenja gradskih naselja. Taj rast je bio uslovljen ekonomskim, administrativnim i prosvetnim uzrocima, kao i razvitkom vojne industrije. Godine 1921. Beograd je imao 111.739 stanovnika, a Zagreb 108.674; deset godina kasnije stanovništvo ova dva grada poraslo je na 238.775, odnosno 185.581, što je u slučaju Beograda značilo porast od 113,7%, a Zagreba od 70,8%. Godine 1931. Beograd se više nego udvostručio (238.775 stanovnika). Od „posavsko-dunavske periferije Srbije Beograd je postao prestonica novoosnovane države.“ Stekavši funkciju metropole, Beograd je postao jezgro nove države. Aktivno stanovništvo se sastojalo od državnog činovništva, profesionalnih vojnika, radništva, poslovnih ljudi, ljudi slobodnih profesija. Tempo rasta Beograda je bio daleko snažniji do 1931. nego posle. Migracioni priliv stanovništva je bio najsnažniji od 1922. do 1932. (11.394, odnosno 10.312 doseljenika godišnje). Ovaj priliv je 1940. iznosio svega 4.870. Uzrok se nalazio u usporenijim proizvodnim i ekonomskim funkcijama grada. Od 1919/1920. do 1938. podignuto je u Beogradu 7.368 novih zgrada.

Beograd je ipak ostao grad niske gradnje koji je za dve decenije narastao 3–4 puta. Protivnici centralizma i suparničkih buržoazija ljubomorno su gledali na njegovo narastanje, zaboravljajući da se radilo o prestonici i gradu kojemu je trebalo dati što reprezentativniji karakter, kao centru velike balkanske države. U njemu su se morale sagraditi vojne zgrade (Glavni generalštab), zgrade ministarstva, parlamenta, zgrade velikih novinskih kuća i štamparija; trebalo je povezati Beograd preko Save sa Sremom i preko Dunava sa Banatom. Narodna skupština Srbije je više od 100 godina bila osuđena da koristi razne privremene zgrade. Privremena zgrada Narodne skupštine nalazila se u Konjičkoj kasarni 1920–1928, a od 1931–1936. u Pozorištu na Vračaru sve dok nije osvećena nova zgrada Narodne skupštine. Ovaj nesumnjivi uspon Beograda ipak je jednostrano vezivati za „srpski ekonomski imperijalizam“ jer se radilo o jedinstvenoj prestonici Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Beograd je i dalje ostao grad prizemnih kuća, neregulisanog saobraćaja, uskih ulica, bez arhitektonski uobličjenih trgova i pristupa rekama, s mnogobrojnim divljim naseljima na periferijama, pa čak i u užem centru („Jatagan-mala“), tako da više nego tendenciozno deluju kvalifikacije Rudolfa Bičanića o „sjajnim luksuznim javnim zgradama“, „mermernim palatama“, „velelepni“ prestoničkim kejevima, itd.

Godine 1931. Subotica je s okolnim naseljima imala 100.058 stanovnika. Četiri grada imala su te godine između 50 i 100 hiljada stanovnika: Sarajevo (78.173, prema 66.317 deset godina ranije), Skoplje (68.334, prema 40. 666) Novi Sad (63.985, prema 39.122), Ljubljana (59.767, prema 53.294). Cifre otkrivaju naročito brz rast Novog Sada i Skoplja u toku te decenije. Pomenute godine je osamnaest gradova imalo od 20.000 do 50.000 stanovnika, i to: Split, Osijek, Šibenik, Niš, Mostar, Bitolj, Veliki Bečkerek, Sombor, Senta, Vršac, Velika Kikinda, Zemun, Kragujevac, Trogir, Banja Luka, Pančevo, Karlovac, Maribor. Gradovi na jugu su gubili stanovništvo, pri čemu se Bitolj smanjio čak za 41,2%. U istom desetogodišnjem periodu naročito je porastao Kragujevac, koji je 1921. imao 15.643 stanovnika, a 1931. već 27.208, kao i Zemun, koji je od periferijskog graničnog grada praktično postao deo glavnog grada (1921 – 18.528, a 1931 – 28.074 stanovnika).

Država je razvitak industrije štitila uvoznim carinama, jeftinim transportom, nabavkom domaćih industrijskih proizvoda, ali je opterećivala istu robu visokim taksama na račun potrošača i favorizovala strani kapital poreskom politikom. Protekcionizam je sproveden nedosledno: s jedne strane, vršen je pritisak na strani kapital da modernizuje i proširi postrojenja u Boru, Lozovcu i Trepči, a s druge su mu pre njihove rekonstrukcije, davane povlastice, čime je učvršćivan njegov monopolski položaj.

Karakterističnu formu monopolističke organizacije kapitala predstavljali su brojni karteli (oko 100 uoči drugog svetskog rata), koji su kontrolisali cene na tržištu.

Država je bila vlasnik železnice (Kraljevina je posle ujedinjenja imala oko 9.000 km železničke pruge uskog i normalnog koloseka). Preko državne industrije duvana, vojne industrije, eksploatacije dela rudnika, država je težila da poveća svoj udeo u jugoslovenskoj industriji snaženjem vlastite intervencije u privredi, što je došlo do izražaja posle ekonomske krize.

Bankarski kapital je u Srbiji bio usitnjen, a u Sloveniji pod kontrolom liberalne buržoazije i crkve. Hrvatska buržoazija je do početka tridesetih godina bila finansijski najsnažnija jer je držala u svojim rukama Prvu hrvatsku štedionicu. Decentralizacija banaka u Srbiji, malih i finansijski nejakih, karakterisala je bankarstvo ovog dela zemlje, nasuprot kome su stvarane državne i povlašćene bankarske ustanove poput Narodne banke, Državne hipotekarne banke i Poštanske štedionice. Dok se u Zagrebu nalazio centar finansijskog kapitala usredsređen oko Prve hrvatske štedionice, dotle se u Sloveniji i Dalmaciji razvio sistem štedionica koje su koncentrisale celokupan nacionalni kapital. Po završetku prvog svetskog rata zatečeno je u Beogradu 45 privatnih novčanih zavoda, a u unutrašnjosti Srbije 87. Samo tri godine kasnije (1921) ovaj broj se popeo na 48 u Beogradu a u unutrašnjosti Srbije na 100. Od privatnih banaka samo se jedna mogla smatrati krupnom — Jadranska banka, sa 30 miliona dinara uplaćenog kapitala.

Industrijski, finansijski i strani kapital su se međusobno preplitali, povezivali s državnim vrhom i stranačkim vodstvima, što im je omogućavalo da kontrolišu privredni život i bitno utiču na ponašanje centara državne i političke moći. Strani kapital je prodirao u rudarstvo i industriju, podstican mogućnošću ostvarivanja ekstraprofita na osnovu jeftine radne snage i bogatih

sirovinskih nalazišta. Nezainteresovan za industrijski razvitak Kraljevine i izvlačenje njenog društva iz zaostalosti, strani kapital je nastojao da se konzerviraju postojeći odnosi, obezbedi vezanost režima za državne ulagače i održi unutrašnja stabilnost, koja bi omogućavala dalju ekonomsku i političku penetraciju i zadržavanje zemlje u političkoj zavisnosti od Francuske i Velike Britanije, u čijem se vlasništvu nalazilo najviše preduzeća i rudnika. Strane firme — francuske, britanske, američke, švajcarske, belgijske, nemačke, italijanske i druge — ulagale su kapital u Kraljevinu svesne njenih bogatstava (rudnih, hidroenergetskih, šumskih, poljoprivrednih), i viška jeftine radne snage.

Strani kapital je iz Kraljevine izvlačio superprofite, jer nije morao mnogo ulagati u rudarstvo i proizvodnju uopšte, naslanjajući se na jeftinu radnu snagu. Raznim načinima dobijao je koncesije i povlastice. Zahvaljujući jeftinoj radnoj snazi koje je bilo napretak, strani kapital je mogao ostvarivati jednu od najjeftinijih proizvodnji. Nije mogao da ne utiče na spoljnu i unutrašnju politiku Jugoslavije. Znao je kupovati svakog onog ko mu je bio potreban, korumpirati aparat vlasti i podmićivati novine.

Računa se da je u privredu Kraljevine investirano oko 10 milijardi dinara stranog kapitala, od čega u industriju i rudarstvo 73,8%, ili gotovo 3/4. Zahvaljujući tome stalno je povećavana proizvodnja olova, cinka, bakra i gvožđa. Britanski kapital je eksploatisao Trepču, francuski Bor, belgijski Majdanpek, francuski Trbovlje, belgijski Aleksinačke rudnike, italijanski dalmatinske rudnike. Sem u rudarstvo, strani kapital je naročito ulagan u metalurgiju, hemijsku, šumsku i prehrambenu industriju. S učvršćivanjem nemačko-jugoslovenskih odnosa sve se snažnije osećao uticaj nemačkog kapitala.

U privredi Kraljevine strani kapital je bio zastupljen u sledećim procentima: Švajcarska 19,5%, Engleska 16,4%, Nemačka 15,5%, Francuska 13%, SAD 7%, Italija 4,5%, Belgija 3,8%, Mađarska 3,7%, Švedska 2,8%, Holandija 2,1%. Moć stranog kapitala vidi se iz podatka da je on obuhvatao 60,3% kapaciteta elektroenergije, 55,5% mrvog uglja, 76,1% proizvodnje šećera, 100% proizvodnje bakra i olova, 100% proizvodnje boksita, 70% jugoslovenske pomorske tonaže, 98,2% proizvodnje pamučne pređe, 100% proizvodnje šibica.

Strani kapital je u industriji i novčarstvu međuratne Jugoslavije učestvovao sa oko 60% celokupnog kapitala, što se već smatralo ugrožavanjem nezavisnog razvoja države. Stranci su angažovali i svoj, nacionalni personal stručnjaka, formirali posebna naselja, kolonije, otvarali svoje škole, itd. Fabrički radnici su dovođeni iz Austrije, Češke, Mađarske. Veliki broj kvalifikovanih radnika u drvenoj industriji Bosne i Hercegovine, Slavonije, Slovenije i Vojvodine takođe je bio stranog porekla (Austrijanci, Nemci, Rusi-emigranti). Strani radnici i nameštenici su bili daleko bolje plaćeni, zbog čega je ova kategorija radnika napadana preko štampe i prilikom javnih istupanja; smatrala se „nacionalnim zlom“.

Džinovsko englesko preduzeće „Selekšen trust kompani“ (*Selektion Trust Company*) nastalo je spajanjem četiri jugoslovenska rudarska preduzeća: Trepča, Novo Brdo, Zletovo, Koponik. Centrala ovog trusta se nalazila u Velikoj Britaniji. Akcionarsko društvo — Topionica cinka u Šapcu, uoči rata je planiralo kapacitet od 10.000 tona običnog i rafiniranog cinka. Strani kapital je u Jugoslaviji zapošljavao više od polovine rudara Jugoslavije. Ruda je izvožena i prerađivana u inostranstvu ili prodavana na svetskom tržištu sirovina u neprerađenom obliku. U Jugoslaviji je 1937. proizvedeno 350.000 tona bakra od čega je u zemlji prerađeno samo 300 tona.

Broj električnih centrala se povećao, ali se nije radilo o centralama koje bi služile industriji već uglavnom o malim termo i hidroelektranama za potrebe stanovništva.

Za eksploataciju jugoslovenskih bogatstava pod povoljnim uslovima strani kapital je dobijao koncesije, zahvaljujući vezama s vladajućim snagama, protekciji i potkupljivanju odgovornih političara, o čemu su svedočile mnoge afere, u kojima su učestvovali, pored pripadnika dvorskih krugova, predstavnici vladajuće birokratije i poslovni ljudi. Nikola Pašić je ostajao nem pred cvetanjem korupcije, pasivan prema vinovnicima, među kojima je bio naročito optuživan njegov sin Rade; Milan Stojadinović je važio za političara koji se nije ustručavao od finansijskih malverzacija. Pronevere, provizije, zloupotrebe službenih ovlašćenja, primanje mita, stalna su pojava na stranicama štampe; sudski procesi znali su trajati godinama i tiho se gasiti; skupštinske rasprave o aferama podsticane su interpelacijama poslanika koji su zahtevali istrage i obrazovanje anketnih i radnih grupa. Nosioci ovih afera su poticali iz

redova poslovnih ljudi nezavisno od nacionalnosti, najčešće povezanih sa strancima koji su nemilosrdno eksploatisali narodna i državna dobra. U jednoj od najvećih predratnih afera, tzv. „našičkoj aferi“ 1934. godine akcionarska društva (Našička A. D., „Podravina“, „Gutman“ i „Slaveks“) čiji su vlasnici, odnosno direktori bili stranci, kupovala su u bescenje slavonsku hrastovu šumu i prodavala je po desetostruko većim cenama u inostranstvu. „Afera Krivaja“ za koju se čulo 1932. pokazala je, takođe, da je bosansko drvo prodavano po simboličnim cenama, zahvaljujući vladinim koncesijama strancima, čime je državi prouzrokovana šteta od oko milijardu dinara.

Razvijanje saobraćaja služilo je povezivanju tržišta. Godine 1938. ukupna dužina puteva u Kraljevini iznosila je 10.258 km državnih i 21.657 km banovinskih — sve u svemu, 31.915 km, s voznim parkom od 3.859 teretnjaka, 14.504 autobusa i 13.561 lakih automobila. Železnička mreža iznosila je preko 9. hiljada km (od čega 7.316,4 km pruge normalnog i 1.943,5 km pruge uzanog koloseka). Kraljevina je oskudevala u vagonima i lokomotivama, ali je svako povezivanje zemlje i stvaranje jedinstvenog tržišta ometala slaba povezanost severnih i južnih krajeva. Povezivanjem pruge Sarajevo — Višegrad sa prugom Stalać — Užice 1923. otpočela je izgradnja novog jugoslovenskog železničkog sistema. Pruga uskog koloseka Užice — Sarajevo počela je da se gradi za vreme austrougarske okupacije, ali je dovršena tek 1923. godine.

Razvoj pojedinih banovina u međuratnom periodu uveliko su ometali slabi putevi. Putevi vardarske banovine, neosigurani od bujica i izlokani, bili su smetnja napretku i unapređenju trgovine. Skoplje nije imalo dobre veze sa Bitoljem, Štipom, Prizrenom i Leskovcem. Izgradnja puteva kulukom (Kriva Palanka — Varoš — Trgovište — Vranje) nije mogla da obezbedi kvalitet, efikasnost gradnje i brže osposobljavanje komunikacija. Bogata strumička okolina (duvan, pamuk, pirinač, bostan) bila je usamljena uz bugarsku granicu, bez železničkih veza, što se opravdavalo strateškim razlozima, čime se smanjivala izvozna mogućnost tog kraja. Opoziciona kritika u Narodnoj skupštini uzaludno je oživljavala ideju koja je poticala iz turskog vremena o izgradnji železnice koja bi spajala Jadransko i Crno More, najkraćim putem: Kumanovo — Kriva Palanka — Đuševo. Strumica nije bila vezana sa glavnom železničkom prugom Beograd — Skoplje — Solim. Moravska

dolina, na drugoj strani, nije bila povezana sa Kosovom (putem Medveđa — Tulare — Priština). Slabe veze su postojale i između dve susedne banovine: vardarske i moravske putem Leskovac — Vranje, koji je takođe bio više nego loš. Nije se vodilo računa ni o važnim putevima sa međunarodne tačke gledišta, o vezi sa Grčkom, na primer, jer se jedva održavao put Veles — Gradsko — Sv. Đorđe.

U pomorskom saobraćaju nalazila su se 262 broda, s ukupno 403.661 tona nosivosti, više nego 1921. kada je bilo 248 brodova, s ukupno 304.448 bruto registarskih tona. Na jedra je plovilo 77 brodova, s ukupno 12.986 tona nosivosti. Rečna plovidba raspolagala je s 2.072 broda, uključujući remorkere, šlepove, drvarice, čija je ukupna nosivost bila 440.134 tone. U civilnoj vazdušnoj plovidbi eksploatisano je 12 aviona.

Koristeći se privrednim poletom posle rata, vezama s državnim aparatom i stranim kapitalom, a na drugoj strani viškom jeftine radne snage i prirodnim bogatstvima zemlje, srpska buržoazija doživljavala je uspon, izazivajući zavist suparničkih buržoazija drugih naroda, posebno hrvatske. Od sitnih bankara i industrijalaca, trgovaca koji su tezaurovali kapital nastajalo je građanstvo s većim prohtevima, novim stilom življenja, koje se sve više ugledalo na način života strane buržoazije. Ono je investiralo u nove pogone i poslove, ali sve više i trošilo, školovalo decu u inostranstvu ili domaćim ekskluzivnim zavodima, gradilo letnjikovce, prikupljalo nakit, slike, staro oružje, izdvajalo se u klubove, kupovalo zemljišne posede. Davalo je ton nepomirljivosti političkim i ustavnim borbama ovog perioda, vođenim između HSS i srpskih partija, saradujući s hrvatskom buržoazijom, koja je preuzela vodstvo nad tom nominalno seljačkom strankom u borbi za novu podelu vlasti sa srpskom buržoazijom. Hrvatska buržoazija — finansijski snažna, vezana za životnu tradiciju Srednje Evrope, izmešana s hrvatskim veleposednicima, aristokratski nadmoćna zbog osećanja da je po poslovnoj umešnosti, manirima i životnom stilu iznad „*homo novusa*” u svetu novca i finansijskih poslova — gledala je s nespokojsvom na ekonomsko jačanje srpske buržoazije zahvaljujući njenom monopolu na vlast i politiku do 1939. godine trudeći se da joj moć ograniči i iznudi podelu uticaja na ravnopravnim osnovama — onoliko koliko je to bilo moguće u okviru postojeće države.

Zbog živog sećanja na epidemije koje su napravile pomor među srpskom vojskom i stanovništvom 1914–1915. godine, u zdravstvenoj politici Kraljevine SHS naglasak je stavljen na preventivnu medicinsku službu. Godine 1921. uređena je delatnost oblasnih sanitetskih uprava za Srbiju i Crnu Goru, kao i okružnih i sreskih sanitetskih uprava. Centralni higijenski zavod je osnovan 1924. u Beogradu. Prvih godina posle ujedinenja osnovane su i brojne zdravstvene ustanove: za dezinfekciju, bakteriološke stanice, antituberkulozni dispanzeri, stanice za borbu protiv alkoholizma; otvaraju se školske poliklinike, dispanzeri za majku i dete, laboratorije za tropske bolesti (u Beogradu), epidemiološki zavod (u Nišu). Od septembra 1919. redovno je izlazio mesečni časopis *Glasnik Ministarstva zdravlja*. Za stručno usavršavanje pomoćnih medicinskih kadrova prelom je učinjen otvaranjem laborantske škole, škole za vojne lekarske pomoćnike i škole za nudilje.

Naučni i organizacijski rad na preventivnoj zdravstvenoj službi preuzeo je na sebe novoosnovani Centralni higijenski zavod u Beogradu, snabdeven potrebnim uređajima uz pomoć Rokfelerove fondacije. Postajući središte celokupne zdravstvene službe u Kraljevini SHS, Centralni higijenski zavod je rukovodio svim higijenskim zavodima u zemlji. Obuhvatao je — preko odgovarajućih unutrašnjih organizacionih jedinica — poslove dijagnostike, serovakcina i ispitivanje vode. S vremenom je preuzeo poslove zdravstvenog prosvetavanja, zdravstvenog ispitivanja sela i pripremanja pomoćnog osoblja za službu u socijalno-medicinskim ustanovama. Zavod je uključivanjem u svoj sastav ranije osnovanih zdravstvenih ustanova (Bakteriološka laboratorija, Institut za socijalnu medicinu, Laboratorija za tropske bolesti — nazvana kasnije Parazitološko odelenje — Državna hemijska laboratorija) uveliko razgranao i centralizovao najraznovrsnije službe medicinske službe i zdravstvene delatnosti.

Sa završetkom prvog svetskog rata u Kraljevini SHS su nastavili rad predratna dobrovoljna društva za socijalnu i zdravstvenu pomoć (Društvo za potpomaganje i vaspitanje sirotne i napuštene dece, Društvo i Dom za gluvonemu i šlepu decu, Društvo za čuvanje narodnog zdravlja, Materinsko udruženje i Dom za nahoćad, itd.), a ponikla su i mnoga druga, rukovođena socijalno-humanitarnim i zdravstvenim ciljevima. Tako je godine 1920. obnovilo rad društvo „Srpska majka”,

osnovano 1910. sa zadatkom „da uputi neku majku higijeni i nezi odojčadi, da tako smanji smrtnost odojčadi, i da materijalno pomaže sirotu majku“, finansirajući svoj rad dobrovoljnim priložima i poklonima, a uživajući jedno vreme i pomoć opština. Nova društva preuzimala su na sebe brigu za porodice pogođene u ratu, posebno one koje su izgubile hranioce, za ratnu siročad, invalide sa izgubljenom radnom sposobnošću.

Početakom 20. veka na području koje je od 1918. zahvatala Kraljevina SHS dolazio je jedan lekar na oko 10.000 stanovnika.

Najvažnije nastavno-naučne ustanove u Kraljevini SHS bile su Medicinski fakultet u Zagrebu, Medicinski fakultet u Beogradu i Medicinski fakultet u Ljubljani sa svojim institutima i zavodima, osnovani 1918—1920. Pošto nijedna jugoslovenska pokrajina do 1918. nije imala medicinski fakultet, budući lekari su se školovali na stranim medicinskim školama: austrougarskim, ruskim, francuskim, nemačkim, švajcarskim, italijanskim i drugim. Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu osnovan je 1920, čime je ostvarena inicijativa dr Viadana Đorđevića i profesora javne higijene i sudske medicine beogradske Velike škole dr Milana Jovanovića Batuta s kraja prošlog veka. Među osnivačima najviše medicinske ustanove u Srbiji nalazili su se prof, dr Milan Jovanović Batut, istaknuti hirurg, dr Vojislav J. Subotić i prof, dr Đorđe Jovanović. S Medicinskim fakultetom u Beogradu 1920. razvijali su se i novi zavodi i instituti: Sudsko-medicinski zavod, Anatomski institut, Patološki institut, Histološki i fiziološki institut. Đorđe Nešić je unapredio proučavanje očnih bolesti (veliki očni magnet), a neumorni lekar iz timočkog kraja Koča Todorović, čovek iz naroda, sav posvećen svojim bolesnicima, uticao je svojim radom lekara, organizatora i naučnika na razvoj infektologije.

Pored medicinskih fakulteta institucionalna mreža naučno-istraživačkog rada počivala je na najrazvijenijim bolnicama i malobrojnim specijalizovanim ustanovama. Najistaknutiji lekari iz razvijenijih medicinskih centara upućivani su u poznate naučnoistraživačke centre u Evropi (u Francusku, Austriju, Čehoslovačku, Nemačku i druge zemlje). Kadar naučnika poticao je iz reda univerzitetskih nastavnika i mladih istaknutijih lekara koji su dobijali pomoć radi specijalizacije i

usavršavanja od Higijenske sekcije Društva naroda i Rokfelero-ve fondacije.

Kao i u drugim oblastima života, tako je i u ovoj postojala nejednakost zdravstvene organizacije i kulture u pojedinim jugoslovenskim pokrajinama. Neke od njih su bile medicinski emancipovane i posedovale zdravstvenu službu koja se približavala evropskom proseku, dok su druge čamile u zaostalosti, prepuštajući se starinskim običajima, pa čak i vradžbinama, seoskim travarima i vidarima, raznim samoucima za prelome, savetima nadrilekara. U tim pokrajinama najteže stanje je vladalo na Kosovu i Metohiji, Sandžaku, delovima Bosne, Crne Gore i Srbije. Usled sastava zemljišta, klimatskih uslova, vodenih taloga, čestih suša, sastava vode, baruština, itd. u mnogim krajevima su se zadržale posebne bolesti ljudi. Masovno su bile rasprostranjene tuberkuloza, malarija, trahoma. Za delove Makedonije je bila karakteristična malarija koja je sa drugim bolestinama davila ljude. Malarija je bila najrasprostranjenija oko struškog polja, u Pelagoniji, Monospitovskom polju kod Strumice, u krajevima u kojima se proizvodio pirinač, jer su proizvođači morali da rade u vodi (oko Kočana), na ivicama Skadarskog jezera (blata) u Crnoj Gori, u Pančevačkom ritu, itd.

Zdravstvenu zaštitu u Kraljevini SHS karakterisao je tripartitni sistem organizacije zdravstvene službe: zadovoljavanje zdravstvenih potreba korišćenjem usluga kod lekara koji su održavali privatnu praksu; u okviru službe zdravstvene delatnosti socijalnog osiguranja i preko javne državne zdravstvene službe. Jugoslovensko agrarno društvo, kulturno zaostalo, sa velikim brojem gazdinstava osuđenih na naturalnu privredu, nije imalo ni stečenih navika ni mogućnosti da se u slučaju bolesti obraća za zaštitu i lečenje privatnim lekarima. Ovih je uostalom bilo jako malo, sa ordinacijama raspoređenim uglavnom u varošima i gradovima, većim i naprednijim selima.

Zdravstvena delatnost socijalnog osiguranja razvijala se kao autonomna u sistemu zdravstvene zaštite. Pravo radnika na zdravstveno osiguranje u celoj zemlji izjednačeno je 1922. godine, kada su različite vrste osiguranja spojene u jedan jedinstven sistem. Posle ujedinjenja aktivni osiguranici su činili samo 0,42% ukupnog stanovništva, ali je već 1939. godine socijalnim osiguranjem bilo obuhvaćeno oko 7,5% od ukupnog stanovništva.

Što se tiče državne zdravstvene službe, ona je od ujedinjenja usmeravana na razvoj jedinstvenog sistema zdravstvene zaštite, s naglašavanjem preventivno-higijenske i socijalno-medicinske delatnosti, što je uopšte bila odlika zemalja sa pretežno agrarnim stanovništvom i specifičnom nacionalnom medicinskom patologijom. Ostvarenje zdravstvenog programa i zadovoljavanje zdravstvenih potreba stanovništva Kraljevine uveliko je bilo uskraćeno društveno-političkim, socijalno-ekonomskim i zdravstvenim prilikama karakterističnim za novostvorenu državu, naročito za kategorije siromašnog seljaštva i nekvalifikovanih radnika. U Kraljevini je, ipak, u ovoj oblasti došlo do značajnog poleta u izgradnji zdravstvenih ustanova preventivno-higijenske i socijalno-medicinske namene. Stvoreni su mnogobrojni specijalizovani dispanzeri, domovi zdravlja, higijenski zavodi, zdravstvene stanice, lečilišta, oporavilišta i bolnice; postavljena je i organizovana mreža bakterioloških stanica i specijalizovanih dijagnostičkih laboratorija; došlo je do značajnog proširenja proizvodnje lekova, seruma i vakcina; otpočela je njihova industrijska proizvodnja i masovnija primena.

U propagandi i organizaciji preventivne medicinske službe i održavanju ravnoteže između te službe i „kreativne medicine“, posebna uloga je pripala prof. dr Milanu Batutu i načelniku službe preventivne medicine dr Andriji Štamparu, „oduševljenom i preduzimljivom mladom zagrebačkom lekaru“. Za ime Štamparevo vezano je formulisanje socijalno-medicinske politike, organizacije zdravlja i medicinskog obrazovanja. Između dva svetska rata u Jugoslaviji je izgrađen „model“ regionalno-pokrajinskih centralnih higijenskih zavoda u kojima se ostvarivala odgovarajuća istraživačka delatnost vezana za zdravlje. Izgrađeni model je davao mogućnost da se povežu svi upravni oblici zdravstvenog rada, epidemiološke službe, industrijske medicine, bakteriologije, parazitologije, medicine rada, higijene, ishrane, zaštite majke i deteta, itd. sa naučnim istraživanjem. U teorijskom i praktičnom smislu, postojeća organizacija uspela je da primeni preventivno-higijenska i socijalno-medicinska shvatanja koja su odgovarala agrarnoj zemlji. Model zdravstvene zaštite koji je postavio Andrija Štampar polazio je od načela: pravo na zdravlje i odgovornost države za zdravstvenu zaštitu naroda, jedinstvo medicine (preventivne i kurativne), primena naučnih metoda u medicinskoj praksi i aktivna saradnja naroda. Štampar je, kao što

istoričari medicine često navode, ozakonio ideju o važnosti privatne zdravstvene zaštite u kojoj je „vodeće mesto, kao nosilac i realizator programa, imao socijalno-medicinski obrazovani lekar opšte medicine”.

U razvoju zdravstva zapažena je tendencija da se zdravstveni medicinski problemi shvataju kao društveni i ekonomski fenomeni, što je pozitivno uticalo na programe i orijentaciju naučnoistraživačkog rada. Stoga je i krug istraživača uključениh u medicinska istraživanja proširivan i na naučnike iz oblasti prirodnih nauka, sociologe, antropologe i tehnologe raznih profila. Medicinska istraživanja u razdoblju između dva svetska rata obostrano su se prožimala što je podsticalo razvitak prirodnih i društvenih navika.

Na tim načelima izgradila se zavidna zdravstvena mreža Kraljevine Jugoslavije koja je uoči rata obuhvatila 180 državnih, autonomnih i drugih bolnica, s 27.419 postelja, i 304 higijenska zavoda i doma narodnog zdravlja. U okviru ove zdravstvene službe radili su centri za zaštitu školske dece, antituberkulozni dispanzeri i bakteriološko-epidemiološke ustanove. I pored naglog razvitka zdravstvene službe i postignutih rezultata, ogromna masa stanovništva je ostajala van sistema zdravstvene zaštite, zbog ograničenog broja lekara, nedovoljnog broja zdravstvenih ustanova i siromaštva građana nesposobnih da plaćaju bolničko lečenje ili preglede u privatnim lekarskim ordinacijama.